

УДК 340.132:341.6:342.7(4)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.48>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Петечел Н.М.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри судочинства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-8519-6609*

Петечел Н.М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини.

Стаття присвячена дослідженню деяких аспектів реалізації принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. Автор зазначає, що принцип верховенства права є основною складовою міжнародних правових актів, які регламентують права людини та основоположні свободи. Наголошується, що Конституція України проголошує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, але самого поняття «верховенство права» не розкрито в національному законодавстві у повному обсязі. Принцип верховенства права є фактично єдиним ефективним засобом забезпечення непорушності демократії.

Розглядаються окремі елементи цього принципу як його невід'ємні частини та обов'язкові передумови, через які Європейський Суд з прав людини розкриває зміст верховенства права. Автор наводить приклади групування окремих вимог верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. Автор зазначає, що немає уніфікованих підходів до розуміння точного змісту принципу верховенства права ні у теорії, ні у практиці. Обґрунтовується, що елементами верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини виступають законність, правова визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини. Головним елементом верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини є законність. Вимога законності має формальні (процедурні) та матеріальні аспекти (вимоги до якості закону). Зазначено, що вимога дотримання прав людини та визнання їх пріоритетності є ключовим у практиці Європейського суду з прав людини. Випадки обмежень прав людини мають відповідати принципу пропорційності.

Проаналізовано положення документів Венеціанської комісії щодо розуміння змісту принципу верховенства права, досліджено діяльність Європейського Суду з прав людини у забезпеченні принципу верховенства права в процесі захисту прав і свобод людини.

Зроблено висновок, що судова практика Європейського суду з прав людини є основою для розуміння сутності верховенства права як принципу. Наголошується, що практика Європейського суду з прав людини позитивно впливає на показники посилення верховенства права у державі, сприяє удосконаленню кожного окремого елемента цього принципу та усіх їх у сукупності.

Ключові слова: верховенство права, законність, правова визначеність, справедливість судочинства, дотримання прав людини, Європейський Суд з прав людини.

Petechel N.M. Realization of principle of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights.

The article examines some aspects of realization of the rule of law principle in the case law of the European Court of Human Rights. The author notes that the principle of the rule of law is a fundamental component of international legal acts regulating human rights and fundamental freedoms. It is emphasized that the Constitution of Ukraine proclaims that the principle of the rule of law is recognized and operates in Ukraine, but the concept of the rule of law itself is not fully disclosed in national legislation. The principle of the rule of law is actually the only effective means of ensuring the inviolability of democracy.

The separate elements of this principle as its integral parts and mandatory prerequisites through which the European Court of Human Rights reveals the content of the rule of law was considered. The author provides examples of grouping certain requirements of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights. The author notes that there are no unified approaches to understanding the exact meaning of the rule of law principle either in theory or in practice. The author substantiates that the elements of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights are legality, legal certainty, fairness of a trial and priority of human rights. The main element of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights is legality. The requirement of legality has formal (procedural) and substantive aspects (requirements for the quality of the law). It is noted that the requirement to respect human rights and recognize their priority is key in the case law of the European Court of Human Rights. Cases of human rights restrictions must comply with the principle of proportionality.

The provisions of the documents of the Venice Commission on the understanding of principle of the rule are analyzed, the activity of the European Court of Human Rights in ensuring the principle of the rule of law in the process of protection of human rights and freedoms is studied.

The author concludes that the case law of the European Court of Human Rights is the basis for understanding the essence of the rule of law as a principle. The author emphasizes that the case law of the European Court of Human Rights has a positive impact on the indicators of strengthening the rule of law in the state, and contributes to the improvement of each individual element of this principle and all of them in aggregate.

Key words: rule of law, legality, legal certainty, fairness of a trial, priority of human rights, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. У сучасному правовому світі принцип верховенства права займає пріоритетне місце, даний принцип є основою складовою міжнародних правових актів, які регламентують права людини та основоположні свободи. В Україні принцип верховенства права проголошується і є основоположним засадничим принципом у визначенні конституційного ладу. Значення цього принципу для правової держави є визначальним, адже право – це прояв вищої справедливості і його панування в суспільстві.

Ступінь впровадження верховенства права в державі безпосередньо впливає на рівень корупції, гарантії забезпечення справедливого правосуддя, прийняття справедливих законів та правильного їх застосування. Верховенство права як один із елементів критерію членства в Європейському Союзі є нагальною законодавчою та практичною проблемою України, і відповідно пріоритетним напрямом роботи для органів державної влади є створення надійних та сприятливих умов для належного впровадження верховенства права в усі сфери суспільного життя, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення, а також реально ефективних механізмів захисту у разі його порушення.

Уніфікації підходів до розуміння точного змісту принципу верховенства права досі немає ні у теорії, ні у практиці. Однак даний принцип достатньо широко тлумачиться у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) шляхом виокремлення окремих його елементів при тлумаченні різних статей Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Таке тлумачення принципу верховенства права ЄСПЛ сприяє забезпеченню його реалізації на національному рівні.

Метою дослідження є аналіз основних підходів, сформованих практикою ЄСПЛ, щодо основних елементів та змісту принципу верховенства права.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню різних елементів верховенства права у світлі практики ЄСПЛ було присвячено наукові доробки таких вчених, як О.О. Барабаш, С.П. Головатий, В.О. Корнієнко, О.Г. Крижова, А.А. Пухтецька, П.М. Рабінович, С.Р. Сулейманова, В.І. Темченко, Т.А. Цувіна та ін. Водночас, зважаючи на те, що у літературі немає уніфікованого підходу до переліку елементів принципу верховенства права та їх змісту, зазначена проблематика ще й досі залишається актуальною.

Виклад основного матеріалу. Конституція України у статті 8 проголошує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Дане конституційне положення знайшло своє відображення також і у статті 10 Цивільного процесуального кодексу України, який закріплює, що суд при розгляді справи керується принципом верховенства права [2]. Проте, варто зауважити,

що, хоча принцип верховенства права прямо закріплений в Цивільному процесуальному кодексі України, самого поняття «верховенство права» не розкрито в національному законодавстві у повному обсязі.

Складність та багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якесь універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя. Ця категорія досить динамічна, що не дозволяє втиснути її в межі будь-якої юридичної дефініції [3].

У Доповіді про верховенство права Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) від 25–26.03.2011 р. зазначається, що «верховенство права саме по собі є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства, і саме поняття верховенства права вимагає, щоб всі офіційні особи ставилися до будь-якої людини з повагою до її гідності, дотримуючись принципу рівності, раціонально і на основі права, а також щоб у кожного була можливість оскаржити будь-які рішення в незалежних і неупереджених судах, якщо ці рішення є незаконними. Сам судовий розгляд має бути справедливим» [4, с. 107].

Як вже зазначалося, у літературі є різні підходи щодо елементів принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ. Наприклад, С.П. Головатий виокремлює 17 елементів принципу верховенства права, натомість П.М. Рабінович та О.М. Луців – 36 таких елементів. У літературі також мали місце спроби об'єднати елементи верховенства права, що виводить ЄСПЛ у своїх рішеннях, у певні групи. Так, В.І. Темченко виокремлює чотири групи принципів концепції верховенства права: а) принципи щодо форми права; б) принципи щодо сутності права; в) принципи щодо змісту права; г) верховенство права у правосудді. А.А. Пухтецька розрізняє п'ять груп рішень ЄСПЛ, що стосуються принципу верховенства права, зокрема: 1) рішення з посиланням на зміст та юридичне значення концепції та/або принципу верховенства права в узагальненому значенні; 2) рішення з вимогами щодо якості закону, в тому числі щодо законного обмеження здійснення прав і свобод людини; 3) рішення з розглядом різних аспектів доступу до суду та справедливого судового розгляду; 4) рішення зі встановленням меж дискреційних повноважень та вимоги щодо обмеження свавілля органів публічної влади відповідно до принципу верховенства права; 5) рішення з вимогами щодо ефективності контролю за реалізацією прав і основоположних свобод людини, що гарантуються Конвенцією та першочергово пов'язується з реалізацією принципу верховенства права [5, с. 373].

У Доповіді про верховенство права Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії), яка була складена на підставі узагальнення практики ЄСПЛ, Суду ЄС, іншої міжнародної та національної юридичної практики та доктрини, було виокремлено такі основні аспекти (елементи) принципу верховенства права:

- законність;
- правова певність;
- заборона свавілля;
- доступ до правосуддя, забезпечуваного незалежними і неупередженими судами (ст. 6 ЄКПЛ), у тому числі судовий розгляд адміністративних актів;
- дотримання прав людини;
- недискримінація та рівність перед законом [6].

Концепція верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини застосовується і роз'яснюється у значній кількості рішень.

П. Рабінович відмічає, що на засадах «інтегрального» підходу до з'ясування сутності верховенства права побудоване і його розуміння Європейським Судом з прав людини, який, традиційно уникаючи вичерпного визначення цього терміно-поняття (як, до речі, й багатьох інших), постійно збагачує його зміст все новими «важливими елементами» [7, с. 11]. Зважаючи на динаміку рішень ЄСПЛ такий підхід до визначення змісту верховенства права з боку ЄСПЛ є найбільш доцільним і надає можливість заявникам максимально ефективно захищати та відновлювати свої права та свободи.

Т.А. Цувіна, на основі аналізу практики ЄСПЛ, у своєму дослідженні виділяє декілька ключових елементів, з якими пов'язується верховенство права у практиці ЄСПЛ, і навколо яких об'єднуються більш конкретні прояви принципу верховенства права. Такими елементами верховенства права авторка виділяє законність, правову визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини [5, с. 374]. Погоджуємося з позицією авторки, оскільки виділення більш розгорнутого переліку елементів верховенства права є не зовсім доцільним, оскільки елементи між собою перегукуються за змістом та по суті взаємозамінюють один одного.

Головним елементом верховенства права у практиці ЄСПЛ є законність. Вимога законності має формальні (процедурні) та матеріальні аспекти (вимоги до якості закону) [4, с. 111]. Варто наголосити, що виконання формальних аспектів законності не є підставою говорити про дотримання вимоги законності як складової верховенства права.

У ЄСПЛ загальною «формулою» законності є вимога «встановлені законом». Згідно із цією вимогою, будь-яке втручання держави та її органів у здійснення особою основоположних прав і свобод людини, закріплених в ЄКПЛ (конвенційних прав), має спиратися на національне право [8].

Як зазначає ЄСПЛ з посиланням на ЄКПЛ «закон» є не просто нормативним актом із відповідною назвою, це є акт національного законодавства або ж прецедентного права за умови, що цей акт відповідає таким вимогам, як доступність і передбачуваність. Доступність і передбачуваність є основними вимогами до якості закону, додержання яких вимагається для того, щоб будь-яке обмеження конвенційних прав і свобод особи відповідало вимозі верховенства права.

Так, у рішенні у справі «*«Sunday Times» v. the United Kingdom*» від 26.04.1979 Суд указав, що з виразу «встановлені законом» слідує дві вимоги: «по-перше, право має бути в адекватній мірі доступним, тобто громадяни повинні мати відповідну обставинам можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до даного випадку. По-друге, норма не може вважатися за «закон», якщо вона не сформульована з достатнім ступенем чіткості, щоб громадянин міг погоджувати з нею свою поведінку. Це означає, що він повинен мати можливість – отримавши, якщо потрібно, відповідну консультацію – передбачати відповідно до обставин наслідки, які може спричинити дана дія. Ці наслідки не обов'язково мають бути абсолютно передбачуваними: досвід показує, що це недосяжно. Більше того, хоча визначеність вельми бажана, вона може супроводжуватися рисами «скам'янілості»... Відповідно, багато законів неминуче користуються термінами, які більшою чи меншою мірою розпливчасті: їх тлумачення і застосування – завдання практики» [9].

Згідно з практикою ЄСПЛ, принцип юридичної (правової) визначеності є одним із основоположних аспектів верховенства права, відповідно до якого, у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів. Також, даний принцип пов'язаний із іншими елементами верховенства права, а саме із законністю, заборонаю зловживання владними повноваженнями та пропорційністю.

ЄСПЛ указав на порушення принципу пропорційності в рішенні у справі «*Rysovskyy v. Ukraine*» від 20.10.2011 р. Це порушення полягало в одержанні районною радою економічних вигод унаслідок скасування власного рішення, при тому, що для заявника таке скасування фактично анулювало правову підставу для володіння земельною ділянкою і позбавило законних очікувань, які мали виникнути в нього у результаті надання йому земельної ділянки [10].

Що стосується принципу справедливості судочинства, то ЄСПЛ зазначає, що кожному має бути надано можливість оспорити дії та рішення влади, що не відповідають правам або інтересам особи. Заборона такого оспорювання є порушенням правовладдя. Зазвичай такі оспорювання подаються до суду, однак у деяких країнах дозволено альтернативне оспорювання у менш формальних інстанціях, що залагоджують спори, після чого апеляцію може бути подано до суду. Судівництво має бути незалежним і безстороннім. Незалежність означає, що судові рішення є вільними від зовнішнього тиску та що його не контролюють інші гілки влади, особливо виконавча. Судді не мають зазнавати політичного впливу.

Вимога дотримання прав людини та визнання їх пріоритетності є ключовим у практиці ЄСПЛ. При цьому випадки обмежень прав людини мають відповідати принципу пропорційності, що спрямований на забезпечення розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до чого цілі обмежень прав людини повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються.

При цьому при дослідженні правомірності обмежень прав людини ЄСПЛ застосовується так званий тест на пропорційність, що включає в себе декілька складових, зокрема з'ясування: 1) чи передбачені обмеження прав людини, що мали місце, законом; 2) якою була мета обмеження відповідних прав; 3) чи була встановлена мета обмеження прав людини легітимною; 4) чи були застосовані обмеження співмірні із такою метою і чи не порушився при цьому баланс приватних інтересів конкретної особи та загального публічного інтересу [5, с. 376].

Висновки. Отже, судова практика Європейського суду з прав людини є основою для розуміння сутності верховенства права як принципу. ЄСПЛ у своїх рішеннях визначає чіткі та конкретні

шляхи забезпечення закріплення верховенства права у кожній державі за допомогою виділення окремих елементів принципу верховенства права. Таким чином, питання гарантування принципу верховенства права залежить від якості чинного законодавства у державі. Рішення ЄСПЛ повинні бути важливим джерелом українського права і здійснювати безпосередній вплив на формування та розбудову правової системи нашої держави. Як показує судова практика, національні суди припускаються порушення принципу верховенства права через недотримання його складових елементів, які становлять основу цього принципу. Тому, корисним буде звернення до практики Європейського суду з прав людини, для розуміння підходів правозастосування принципу верховенства права в судочинстві. Аналіз практики ЄСПЛ однозначно позитивно впливає на показники посилення верховенства права у державі, сприяє удосконаленню кожного окремого елемента цього принципу та усіх їх у сукупності.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. N 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 03.12.2024).
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. №1618-IV. Дата оновлення: 21.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
3. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30–63.
4. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навч. посібник / У.Б. Андрусів, О.Б. Верба-Сидор, Ю.В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.
5. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379.
6. Доповідь Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія), схваленої Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr) (дата звернення: 03.12.2024).
7. Рабінович П. Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 3–16.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р.: Закон України від 17.07.1997 р. №475/97-ВР. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 03.12.2024).
9. CASE OF THE SUNDAY TIMES v. THE UNITED KINGDOM, no. 6538/74, 26 April 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57584%22%5D%7D>.
10. Справа «Рисовський проти України». (Заява № 29979/04). 20 жовтня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text.